

Nenad Cekić

ŠTA POKAZUJE KANTOV „KOMPAS“?

APSTRAKT: U ovom tekstu, autor ukazuje na jednu donekle zanemarenu Kantovu metaforu – metaforu „moralnog kompasu“. Zamisao „moralnog kompasu“ nije ništa drugo nego zamisao samog moralnog zakona kao „kategoričkog imperativa“. Autor sugeriše da ova jednostavna metafora ukazuje na dve stvari koja se često zaboravlja u interpretaciji Kantove etike: 1) da Kant smatra da je moralno saznanje dostupno doslovno svakom, i 2) da se put saznanja u moralu razlikuje od puta moralnog saznanja u Kantovoj opštoj epistemologiji. Konačno, autor na primeru „lažnog obećanja“ nudi objašnjenje mehanizma delovanja „moralnog kompasu“.

KLJUČNE REČI: moralni kompas, moralni zakon, kategorički imperativ, moralno saznanje

Iz filozofskih razloga, a naročito zbog toga što se u literaturi često naglašava komplikovanost Kantove filozofske terminologije, nikada nije naodmet ponoviti da Kant svoje „zasnivanje“ etike kao filozofije morala otpočinje oslanjanjem na sposobnost koju danas nazivamo „zdravim razumom“. Ova polazna tačka ima jednu dalekosežnu posledicu: do „etičkog saznanja“, smatra Kant, može doći *svako*. (ZMM 33–4; G 4.404).¹ Već struktura *Zasnivanja metafizike morala*, svakako ključnog dela za razumevanje Kantovih osnovnih etičkih zamisli, pokazuje nam da je, „čak i običan razum“, kako to Kant kaže, sasvim dovoljan za moralno saznanje.² Na tom putu, razum

1 Kantovi radovi će se citirati kako je to uobičajeno u literaturi o Kantu – na osnovu rednog broja strana u Kantovim *Sabranim delima* Pruske akademije nauka (vid. bibliografiju), a potom skraćenicom koja označava odgovarajuće delo i rednim brojem strane. Korišćeni su i srpski prevodi Kantovih dela. Slovo ispred broja stranice upućuje na naslov citiranog dela u nemačkom i srpskom izdanju.

2 „Običan razum“ u konkretnoj rečenici najbolje je shvatiti u smislu „zdravog razuma“. Inače, ako ne uđemo u metaetičke tehnikalizovane rasprave, Kant se baš na osnovu pozivanja na „razum“ kao izvor moralnog saznanja, sasvim jasno može klasifikovati kao metaetički nenaturalistički „kognitivista“, istina specifične vrste. Ovo gledište nalik je intuicionizmu, ali ga je bolje ne klasifikovati tako jer „intuicionizma“ ima različitih vrsta.

je sposoban da bez napora u saznanju temelja morala načini čak dva skoka. Prvi odsek *Zasnivanja* zove se „Prelaz od običnog etičkog³ ljudskog saznanja *filozofskom* etičkom umskom saznanju“, a drugi „Prelaz od popularne moralne mudrosti ka metafizici morala“.

Metafora kompasa: dostupnost „moralnog saznanja“

Kantova antiskeptička ideja da svako može (ne nužno i: mora) proniknuti u to šta je moralno ispravno a šta nije, vodi nas metafori „moralnog kompasa“. Izraz „moralni kompas“, naravno, nije rezervisan samo za filozofe. On je deo uobičajenog jezika morala i odnosi se na sposobnost valjanog moralnog rasuđivanja. Najčešće se koristi u negativnim formulacijama poput „nema moralni kompas“, „izgubio je (moralni) kompas“ i sl. Dakle, čovek „bez kompasa“ je moralno dezorijentisan. U Kantovoj etici, metafora kompasa upućuje na *sam moralni zakon*. Naime, Kantov „kategorički imperativ“ (ili „bezuslovna zapovest“) kao jedinstveni moralni zakon i nije ništa drugo nego „moralni kompas“. Pogledajmo kojim jednostavnim pitanjem otpočinje svoje razmatranje moralnog zakona:

Šta moram da činim da moja volja bude moralno dobra, za to mi nije potrebno neko naročito oštroumlje. Neiskusani u pogledu svetskog zbivanja, nesposobni da budem pripravan za sve događaje koji se u toku toga zbivanja pojavljuju, postaviću sebi samo ovo pitanje: *Možeš li takođe hteti da tvoja maksima postane jedan univerzalni zakon* (G.403; ZMM 32).⁴

Čini se da je jasno da ovo pitanje Kant vidi kao zdravorazumsko. Naime, on očigledno podrazumeva da bi ovakvo ili slično pitanje sam sebi postavio *svako* ko se suočava sa *konkretnom* moralnom dilemom. Ipak, odgovor na ovo naizgled samorazumljivo pitanje ima dalekosežne konsekvence. Pre svega, odgovor na njega je *negativan*, na šta Kant u tekstu unapred ukazuje, čak i pre postavljanja samog pitanja:

„... ja nikada *ne treba*⁵ da postupam drukčije nego tako da mogu takođe hteti da moja maksima treba da postane jedan opšti zakon.“ (G 4.401; ZMM 29).

3 Verovatno je ovde bolje reći „moralnog“, ali ćemo korišćeni prevod na srpski jezik menjati samo ako to jeste baš nužno.

4 Naš kurziv. U srpskom prevodu zasnivanja na više mesta stoji „želeti“ umesto „hteti“. To je u izvodima Kantovih dela promenjena. takođe, neodređeni termin „opšti“ (zakon) zamenjen je preciznijim „univerzalni“.

5 Naš kurziv. Često se ne primećuje da se kategorički imperativ prvi put pojavljuje u negativnom obliku.

Početna negativna formulacija koju Kant na samom početku svog objašnjenja moralnog zakona pruža zapravo ne izgleda neobično. Naime, centralni pojam dužnosti Kantove etike – pojam dužnosti – često se izjednačava sa *zabranom*, za šta ima puno potpore i u samom Kantovom tekstu. Pa ipak, i pored toga, često se zaboravlja upravo naglašena činjenica: „kategorički imperativ“, koji i nije ništa drugo već sam moralni zakon, u Kantovom tekstu prvi put se pojavljuje u svojoj *negativnoj* formulaciji.

Zastanimo ovde radi jednog razjašnjenja. Kao obrazac kategoričkog imperativa obično se navodi njegova najpoznatija *pozitivna* „formula“ koja glasi:

Postupaj samo prema onoj maksimi za koju istovremeno možeš *hteti*⁶ da postanje jedan univerzalni⁷ zakon (G 4.421; ZMM 60).

Pozitivna formulacija kategoričkog imperativa u Kantovom tekstu sledi tek posle navođenja negativne. To nije slučajno. Kant, naime, u svom inicijalnom objašnjenju načina funkcionisanja moralnog zakona cilja na moralna pitanja koja se tiču *očiglednih moralnih dilema*. Pritom, jasno je i to da samo Kantovo pitanje da li se nešto „može hteti“ (da postane univerzalni zakon), koje se u osnovi svodi na zdravorazumsko pitanje da li nešto „treba“ ili „ne treba“ hteti (da se uradi), *neposredno* vodi ka (zdravo) razumskom⁸ uvidu u moralni zakon. Na nemoralne maksime, reakcija, da pozajmimo taj Kantov izraz, „običnog ljudskog razuma“ jeste jednostavna: „Ne, ti to ne možeš hteti!“ Baš ovakvi neposredni odgovori su odgovori koje nam daje „moralni kompas“. I oni su, *što se Kanta tiče*, sve što nam treba za „moralnu navigaciju“:

„...obični ljudski um, sa tim kompasom u ruci, ume u svim slučajevima na koje nailazi veoma dobro da razlikuje šta je dobro a šta rđavo, šta odgovara dužnosti a šta joj je protivno, ako mu samo, poput Sokrata, ne poučavajući ga ni najmanje nečemu novome, skrenemo pažnju na njegov vlastiti princip, te da nam, prema tome, nije potrebna nikakva nauka ni filozofija da bismo znali šta treba da činimo...“ (G 403–404; ZMM 32).

Nije slučajno to što Kant ovde, aludirajući na Sokrata iz Platonovog *Menona* (82 b-c) ukazuje na ne-iskustvenost (apriornost) znanja, u ovom slučaju – znanja o moralnom zakonu. Moralni zakon je kao „kategorički imperativ“, kroz ideju zakona koji ne dopušta izuzetke, pojmovno već ugrađen u našu ne-iskustvenu predstavu o moralu.

6 U srpskom prevodu pogrešno stoji „želeti“. „Hteti“ i „htenje“ je sinonim za „volju“, a ne za „želeti“ i „želju“.

7 *Univerzalni* je ovde bolji prevod nego samo „opšti“ jer pokriva spoj „opštosti“ i „nužnosti“, što jeste Kantova ideja. „Univerzalno“ je ono što nikako ne dopušta izuzetke.

8 Kant, koristi termin „razum“ u svojim delim uglavnom koristi u sopstvenom tehničkom smislu – kao oznaku za jednu od „viših moći saznanja“ - ali ovde je u ovom razjašnjenju prikladno upotrebiti i ne-tehnički i svakodnevni izraz „zdrav razum“.

To posredno znači da i u „metafiziku morala“ može zakoračiti svako ko raspolaže „običnim ljudskim razumom“. Zato Kant i kaže da *svako* može da shvati („sazna“) šta je ispravno. Štaviše, kaže Kant, „...ljudski um se... u praktičkoj upotrebi može dovesti do velike tačnosti i dovršenosti čak i kod najobičnijega razuma“ (G 391, ZMM 12).⁹ Čak i bez ulaženja u detalje Kantovog tehničkog shvatanja „razuma“ kao jedne od „viših saznavnih moći“, slobodno možemo reći da on, jednostavno rečeno, tvrdi da *svako može da razume* šta je to moralni zakon i koji konkretni moralni nalozi iz njega proizilaze. Kant je u to toliko uveren da kaže čak da „*i zločinac* prepozna je moralnost *oličenu u dužnosti*.“ (V. G 4.454; ZMM 114).

Put moralnog saznanja

Ne treba izgubiti iz vida da tok saznanja u etici ne sledi put teorijskog saznanja iz Kantove teorijske filozofije. Kantova epistemologija kreće od čulnog opažanja, pa potom prelazi na pojmove. U filozofiji morala, „put saznanja“ počinje od samog moralnog zakona (kategoričkog imperativa, „kompasa“), u suštini jednog *pojma* (pojma opštosti i nužnosti, tj. univerzalnosti važenja), pa se (u primeni) kreće ka opažanju i čulnosti (V. Silber 2012: 233).

Da bismo uporedili dva različita puta saznanja, podsetimo se sada opšteg Kantovog stava prema saznanju. Na početku *Uvoda* u drugo izdanje *Kritike čistog uma*, Kant piše:

Da sve naše saznanje počinje sa iskustvom, u to se ne može sumnjati; jer šta bi inače moglo da pobudi moć saznanja na upražnjavanje svoje funkcije, ako to ne bi učinili predmeti koji draže naša čula, te delimice sami sobom proizvode predstave, delimice pak pokreću funkciju našega razuma da ove predstave upoređuje, da ih spaja ili razdvaja, te da tako sirovi materijal čulnih utisaka preradi u takvo saznanje predmeta, koje se zove iskustvo? Dakle, *u pogledu vremena*, nijedno saznanje u nama ne prethodi iskustvu i sa iskustvom počinje svako saznanje (B 1, KČU 53).“

Čulnost („iskustvo“) je, dakle, u teorijskoj filozofiji i vremenski početak i nužni element saznanja. Teorijsko saznanje uvek je spoj čulnog sadržaja i razuma kao „sposobnosti mišljenja“ ili „moći pojmova“ (V. A 128–30; KČU 436–7). Međutim, čak i sama čulnost sadrži apriorne elemente kao „čiste forme opažanja“ ili „čiste opažaje“. To su prostor i vreme. Posle opažanja (ne vremenski, već logički) sledi razum. Apriorni, neiskustveni, razumski elementi saznanja su *kategorije* koje su okarakterisane kao „čisti pojmovi razuma“ (A 79/B 105; KČU 98). Može se reći da razum „organizuje“ opažaje, pa su čulni i razumski elementi u teorijskom saznanju neodvojivi: „Misli bez [čulnog] sadržaja jesu prazne, opažaji bez pojmova jesu slepi“ (A 51/B75, KČU 86).

⁹ U *Kritici praktičkog uma* Kant kaže nešto slično: „Moralni zakon se može shvatiti... razumom“ (KPV 5.162; KPU 90).

Kako put saznanja izgleda u Kantovoj etici?

U moralu, saznanje ne otpočinje iskustvom, ni vremenski ni logički. Istina, verovatno bi se u nekom „labavom“ objašnjenju i moglo reći da je *specifično* „moralno iskustvo“ početna tačka moralnog saznanja. Međutim, takva karakterizacija nije u duhu Kantove terminologije jer je upotreba termina „iskustvo“ u njegovoj filozofiji ograničena isključivo na saznanje *empirijskih* činjenica. Za Kanta, moralna svest svakako nije stvar čulnog iskustva. Štaviše, za moral bitnih „prirodnih činjenica“ zapravo i nema:

Dakle, ne samo da se među svim praktičkim saznanjima, moralni zakoni se, zajedno sa svojim principima *razlikuju od svakog drugog saznanja*, u kojima se nalazi nešto empirijsko, već čitava filozofija morala počiva u potpunosti na svom čistom delu, a, kada se primeni na čoveka, ne pozajmljuje od znanja o čoveku (antropologije) ni najmanji delić, već čoveku, kao umnom biću, daje zakone *a priori*... (ZMM 9; G 4.391).

Samom moralnom saznanju, jasno je sada, nije potrebno ništa empirijsko, što u drugim vrstama saznanja nije slučaj. Štaviše, za saznanje zahteva moralnosti uopšte nije potrebna nikakva teorija, pa ni filozofija:

... praktička moć rasuđivanja ima u običnom ljudskom razumu tako mnogo preimućstava nad teorijskom moći rasuđivanja... U teorijskoj moći rasuđivanja, ako se obični um usudi da apstrahuje od iskustvenih zakona i od čulnih opažaja, on zapada u očigledne neshvatljivosti i protivrečnosti sa samim sobom, u najmanju ruku u kaos neizvesnosti, mraka i nepostojanosti. Međutim, u oblasti praktičkog, moć rasuđivanja prvo počinje da se pokazuje potpuno korisnom kada obični razum isključi iz praktičkih zakona sve čulne podsticaje. Običan razum postaje tada čak suptilan, bilo da želi da cepidlači svojom savešću ili drugim zahtevima u pogledu onoga šta treba nazvati ispravnim ili da radi svoga vlastitog upućivanja želi pravilno da odredi vrednost radnji. Što je najvažnije, on se u ovom potonjem slučaju može nadati da će tačno pogoditi, kao što bi svaki filozof mogao obećati... (G 4.404; ZMM 33–4)

Univerzalno/generalno

Budući da moralno saznanje kreće od neiskustvenog, tj. apriornog, to zapravo znači da se ono odnosi na ono što je univerzalno. Ovakav stav možda na prvi pogled ne izgleda samorazumljivo, ali pogledajmo šta on tačno znači. Za Kanta „apriorno“ ne znači (biološki) „urođeno“¹⁰ već se odnosi isključivo na „formu“ (saznanja) koja

10 Kant ni pojmove razuma ni ideje uma ne vidi kao „urođene ideje“ jer proces saznanja jasno otpočinje unutar vremena. (Nema ničeg „pre vremena“.) U saznanju su već na početku na-

sama po sebi nema nikakve veze sa iskustvom. „Formu“ možemo zamisliti kao nužni, unapred zadati, *apstraktni* okvir koji definiše strukturu u kojem saznanje naprosto mora da se kreće. Forma ne proističe iz iskustva. Štaviše, ona *omogućava* iskustvo. Budući da forma unapred postavlja uslove *svake* mogućnosti saznanja, ona mora biti ista *za sva umna bića*, bez izuzetaka. Zato je ona *univerzalna*. „Um“, koji se ovom prilikom može shvatiti i kao sinonim za saznajnu moć uopšte, nema stanište u „telu“ po kojem se umna bića razlikuju. On je čista forma, ista za sve.¹¹

Obratimo sada pažnju na za etiku vrlo bitnu razliku univerzalno/generalno. Apriorne univerzalne pojmove koji se odnose na ono što je „opšte i nužno“ moramo razlikovati od praktičkih generalizacija, tj. „slučajnih“ i empirijskih „opštosti“. Pogledajmo kako to izgleda na primeru pojma dužnosti. Iako Kantov jezik ponekada zaista može delovati prilično opskurno, razlika univerzalno/generalno se ovde jasno razaznaje u sledećem pasusu Zasnivanja:

To što se u opštoj praktičkoj filozofiji (iako bez ikakvog ovlašćenja) takođe govori o moralnim zakonima i o dužnosti, to nije nikakva zamerka mojoj tvrdnji. Jer i u ovome tvorci te nauke ostaju verni svojoj ideji o njoj. Oni ne razlikuju motive koji se isključivo umom zamišljaju potpuno *a priori*, a koji su zapravo moralni, od onih empiričkih koje razum, pukim poređenjem iskustava, uzdiže do opštih pojmova. Umesto toga, oni ih, ne vodeći računa o razlici njihovih izvora, posmatraju samo sa gledišta njihove veće ih manje sume (pošto se svi oni vide kao da su iste vrste), i na taj način stvaraju sopstveni pojam *obaveze*, koji je zasigurno sve drugo samo ne moralan, ali je ipak obrazovan tako da može biti potreban samo u nekoj filozofiji koja ne rasuđuje o *poreklu* svih mogućih praktičkih pojmova, tj. da li se oni javljaju *a priori* ili samo *a posteriori*. (G 4.391; ZMM 11)

Šta Kant u ovom tehnički formulisanom pasusu tačno hoće da kaže? Pre svega, on sugeriše da se dve vrste opštosti – logička univerzalnost (*bezizuzetnost*) i faktička („slučajna“) generalnost – mogu pobrkati. Izraz „opšta praktička filozofija“, koji Kant bez posebnog objašnjenja na ovom mestu uvodi, označava svaku teoriju koja se, na osnovu neke opštosti (to može biti i činjenička „induktivna“ generalizacija), odnosi na *delanje*. „Praktička teorija“ je, dakle, zapravo svaka teorija delanja, ali ne nužno i teorija specifično moralnog delanja. Recimo, *instrumentalno* racionalno delanje usmereno na ostva-

poredio i apriorno prisutni svi elementi saznanja – i čulnost (kroz prostor i vreme, koji su „apriorne forme opažanja“ ili „čisti opažaji“) i razum (kroz „kategorije“), pa pitanje o „urođenosti“ sadržaja svesti oko koga su se sporili Kantovi prethodnici (uobičajeno se označavaju etiketama „britanski empiristi“ i „racionalisti“), nema smisla postaviti.

11 Pružimo ovde jednu jasnu ilustraciju. Prosto i vreme su kao „forme opažanja“ zajedničke svim umnim bićima. Nema nikakvog opažaja van prostora i vremena. I nema nikakvog „pojedinačnog“ prostora ili vremena za svakog subjekta ponaosob.

renje ciljeva je za Kanta predmet *hipotetičkih imperativa*. Pojednostavljeno govoreći, svi hipotetički imperativi imaju isti oblik: „Ako hoćeš A, treba da učiniš B“.¹²

Kada govorimo o *poreklu* obaveza i „uzdizanju do opštih pojmova“ na osnovu generalizacija, mi se možemo, primera radi, osloniti i na nasleđene običaje ili naučene „lepe manire“. Oni, u širokom smislu, takođe generišu „obaveze“. Međutim, specifično moralni zahtevi – *dužnosti* – prema Kanta se ne mogu izvesti „ni iz kakvih primera“ (V. G. 4.419; ZMM 57–8). Obaveze proistekle iz empirijskih generalizacija zapravo uopšte nisu dužnosti u pravom smislu te reči baš zato što su u njima izuzeci uvek mogući. Kant zato i naglašava da treba voditi računa o pravom „poreklu“ (izvoru) „praktičkih pojmova“. Moralne obaveze su *univerzalne* baš zato što su apriorne, tj. neempirijske. Uostalom, baš to Kant jasno naglašava već na samom početku *Zasnivanja*:

Prema tome, osnov obaveze se... ne sme tražiti u prirodi čoveka, niti u prilikama u svetu u kojima se čovek zatekao, već se mora tražiti isključivo *a priori* u pojmovima čistoga uma. Svaki drugi propis zasnovan na principu pukog iskustva, i štaviše svaki u nekom pogledu univerzalni propis, ukoliko se, možda u pogledu nekog motiva, makar najmanjim delom oslanja na empiričke osnove može se nazvati praktičkim pravilom, ali nikada ne i moralnim zakonom. (G 4.391; ZMM 8–9).

Prvenstvo dužnosti u objašnjenju: dužnost kao znak prisustva moralnog zakona

Iako je zamisao kategoričkog imperativa temelj Kantovog objašnjenja morala, samo „sidro objašnjenja“ procesa moralnog saznanja nije sam pojam moralnog zakona već pojam *dužnosti*. Pre svega, valja imati na umu, da u ekspoziciji Kantovih osnovnih pojmova nikako ne treba smetnuti sa uma *kojim se redom* oni pojavljuju u *Zasnivanju metafizike morala*. Bez namere da se ovde bavimo detaljnom analizom Kantovog određenja dužnosti, možemo reći da je iz samog mesta koji taj pojam zauzima u izlaganju jasno da je on *centralan*. Istina, *Zasnivanje* Kant otpočinje proklamacijom koja u osnovi kaže da je da je „dobra volja“ – vrhovno ili apsolutno („bezuslovno“) dobro (G 4.401; ZMM 28).¹³ Međutim, ovde ne treba smetnuti sa uma specifičnosti Kantove terminologije. On, naime, ima običaj da istorijski uvreženim filozofskim pojmovima daje specifično, a ponekada i sasvim tehničko značenje. Tako „dobra volja“ kao „dobro po sebi“ nije, kako bi se na prvi pogled moglo pretpostaviti, nekakav sadržinski cilj koji treba ostvariti. Ona se suštinski razotkriva baš preko pojma *dužnosti*:

12 Hipotetički imperativi su, za razliku od kategoričkog imperativa, jednostavni *analitički* sudovi, opšteg oblika: „Ko hoće svrhu (cilj), taj hoće i sredstvo“ (v. G 4.417; ZMM 54).

13 Ona nije i „celo“ ili „savršeno“ dobro“ jer je za to potrebna još i sreća. O tome Kant raspravlja u *Kritici praktičkog uma* (KpV 5.110; KPU 130). Međutim, svakako, od „dobre volje“ nema ničeg „boljeg“, to je smisao onoga što Kant ovde i hoće da kaže.

Ali, da bismo razvili pojam dobre volje koju po samoj sebi treba visoko ceniti bez daljeg cilja, a koji se već nalazi u prirodnome zdravom razumu, nije toliko potrebno da se nauči već naprotiv treba samo da se objasni. Ovaj pojam stoji iznad procene celokupne vrednosti naših postupaka i sačinjava uslov svega ostalog. Toga radi, razmotrimo pojam *dužnosti* koji u sebi sadrži pojam dobre volje, premda pod izvesnim subjektivnim ograničenjima i preprekama, ali koje ga ipak ni najmanje ne prikrivaju niti čine neprimetnim, već ga, služeći kao kontrast, ističu i dopuštaju da sija sve jasnije. (G 4.397; ZMM 21–2).

Kad se malo bolje pogleda, Kantova „dobra volja“ i nije ništa drugo nego njena „ispravna nastrojenost“ (V. ZMM 36; G 4.406), koja se praktički ogleda u „ispravnom postupanju“. Stoga je pojam dužnosti (=ispravnog postupanja), i to onakav kakvog ga zatičemo u „običnoj“ moralnoj svesti (tj. „prirodnome zdravom razumu“), temelj Kantove argumentacije. Ako objasnimo kako se on pojavljuje u saznanju, objasnićemo i šta je moralni zakon.

Sada treba obratiti pažnju na ključ Kantove argumentacije koja se *zasniva* na pojmu dužnosti. Nalog dužnosti *ne trpi izuzetke*. Svoju zamisao Kant ilustruje svojim klasičnim, inače više puta ponovljenim, primerom zabrane laganja (kao dužnosti):

Svako mora priznati da zakon, ako treba da važi u moralu, to jest ako treba da važi kao osnov neke obaveze, sa sobom mora nositi apsolutnu nužnost; da zapovest koja glasi: „Ne treba da lažeš“ ne treba da važi, recimo, samo za ljude, a da ostala umna bića ne moraju da se obaziru na njega, i da tako stvar stoji sa svima pravim moralnim zakonima. (G 4.391; ZMM 8–9).

Ovu primedbu treba pažljivo pogledati jer se iz njega vidi da Kant smatra da predstavi o dužnostima imamo *i bez neposredne svesti* o samom moralnom zakonu. Očigledno je da on pretpostavlja da mi možemo znati šta to dužnost „spolja gledano“ nalaže i bez ikakve posebne procedure, tj. upotrebe kategoričkog imperativa kao „kompasa“. Iz citiranog pasusa jasno se da Kant podrazumeva da postoje postupci za koje je, spolja gledano, *neposredno jasno* da su neispravni, tj. „protivni dužnosti“. (Postupanje iz dužnosti se, inače, ionako najbolje uočava onda kada se *suprotstavlja* „sklonostima“.)¹⁴ Dužnosti su sasvim očigledne kad imaju jasnu formu *zabrane*. Put Kantove argumentacije, dakle, ne ide od „očiglednosti moralnog zakona“ ka dužnostima, već obrnutim smerom. Uočavanjem nesumnjivih primera dužnosti i potonjom „refleksijom“ mi shvatamo šta je moralni zakon.

14 Pejtn (Paton) kaže da se dužnost razjašnjava tako što se *izoluje* od ostalih motiva. Tako možemo videti da li on nedvosmisleno može da motiviše delatnika. On taj metod naziva „metodom izolacije“. (Paton 1947: 47–8) U slučaju suprotstavljanja „sklonostima“ očigledno je da je motiv dužnosti sasvim izolovan.

„Kao da“

U različitim savremenim tumačenima Kantove etike često izostaje jedan detalj koji može dodatno razjasniti osnovu njegovu zamisao. Naime, kategorički imperativ se uvek može formulirati u tzv. „kao da“ (nem. *als-ob*; engl. *as-if*) modusu. Iako tako na prvi pogled može izgledati, ovaj način predstavljanja moralnog zakona nije „hipotetički“. „Kao da“ modus nije ništa drugo nego poziv na specifični *misaoni eksperiment*. Nema morala bez mišljenja, tj. upotrebe uma. Kategorički imperativ nam ispostavlja jedan naoko jednostavan nalog. Mi moramo prvo da *zamislimo* svet u kojem je „maksima“ koju razmatramo ne samo „postala“ već i „oduvek bila“ univerzalni zakon (zakoni nemaju vremensko ograničenje), pa da na osnovu sagledavanja konsekvenci važenja te maksime kao „zakona“ zaključiti *kakav je to svet*. Ukratko, rečeno, treba da razmotrimo da li je taj svet održiv.

Valja napomenuti da je „kao da“ modus kod samog Kanta ponegde eksplicitan, ali negde i izrazom prikriven. Ipak, on jasno naglašava vanvremensku i neempirijsku prirodu moralnog zakona (tj. kategoričkog imperativa) i pritom jasno razotkriva delatnikovu slobodu.

Da razjasnimo. Volja je za Kanta sposobnost da se dela *shodno predstavi zakona*; tj. *kao da* maksima važi kao (univerzalni) zakon. A volju imaju samo umna bića. (V. G.442, 427, up. 401; ZMM 46-47, 71, up. 28). Mi moralne odluke svakako vidimo „kao da“ su *slobodne*. Moralne situacije svojom specifičnošću eliminišu nužnost – sam osnov vrednovanja leži u zamisli („kao“?) da smo slobodni. Dakle, ako je nešto okarakterisano kao *postupak* a ne tek kao puko fizičko zbivanje, onda nikako nemamo posla sa (prirodnom) „nužnošću“, ili „prirodnim determinizmom“, kako se to danas kaže. Naime, kada moralno delamo, mi uvek delamo i „kao da“ smo slobodni, a nikada (isključivo) samo „zato što“ na nas deluje neki prirodni uzrok (obično „čulni podsticaj“). Još jednom, dakle, o empirijskim uzrocima kao osnovi morala kod Kanta ne može biti ni reči.

Uočavanje „kao da“ modusa u Kantovim objašnjenjima bitno je jer se iz njega vidi da je Kantov glavni argument u prilog kategoričkom imperativu po prirodi *analoški*. Recimo, u interpretaciji Kantove etike, često se zaboravlja da on kao primer zakona uzima *prirodne* zakone. Zašto on to čini? Svakako ne zbog toga što u moralu vladaju prirodni zakoni, već zato što je prirodni zakon shvatljiviji *model zakonitosti uopšte*. I tu na scenu stupa analogija. Umna bića treba da postupaju „kao da“ principi njihovog delanja („maksime“) važe *kao su prirodni zakoni*. Iz ove ideje i proističe formulacija kategoričkog imperativa koja se obično naziva „formulom prirodnog zakona“:

Postupaj tako *kao da*¹⁵ bi maksima tvog delanja tvojom voljom trebalo da postane opšti prirodni zakon (G 4.421; ZMM 61).

15 Naš kurziv.

Ako se dobro pogleda, ova formulacija razjašnjava ideju „opšteg zakona“ preko slike „prirodnog zakona“: prekršiti prirodni zakon („carstva nužnosti“) nije moguće (izuzeci su *nemogući*, bili bi *čudo*); prekršiti moralni zakon je *moguće* ali *ne treba* – tu važi tzv. „praktička nužnost“, a ovdje izuzeci jesu mogući, ali su moralno *zabranjeni* (oni su *nemoralni*). Osnovna ideja nužnog i opšteg važenja zakona u oba sveta – „carstvu nužnosti“ i „carstvu slobode“ je ista.

Ne treba zaboraviti da se „kao da“ modus kod Kanta ne pojavljuje se samo u filozofiji morala. Sa ovim modusom objašnjenja srećemo se i u teorijskoj filozofiji. Primera radi, ideje uma u „regulativnoj upotrebi“ omogućavaju razmišljanje „kao da“ – npr. *kao da* u svetu postoji prvi „neuslovljeni uzrok“. Ovakvo razmišljanje omogućava postavljanje daljih adekvatnih pitanja i napredak u istraživanju konkretnih fenomena (A 685/B 713).

Šta se „testira“ kategoričkim imperativom?

Termin „kategorički imperativ“ se u filozofiji koristi vrlo često, ali se njegov smisao više podrazumeva nego što se razjašnjava. Zato, postavimo pitanje: „Šta se tačno ispituje kategoričkim imperativom?“ Kratak odgovor glasi: ispituju se *logičke konsekvence* usmerenosti naše *volje*, ali *ne* i njene faktičke posledice (v. Sullivan 199: 47–8; 50–1). Dakle, kategorički imperativ nije tzv. „utilitaristička generalizacija“ koja je usmerena na procenu *stvarnih* posledica nekog postupka (up. Cekić 2018). Utilitaristička generalizacije postavlja pitanje: „Šta ako svi učine isto“? Međutim, kategorički imperativ, usmeravajući se na opšte principe delanja („maksime“), postavlja pitanje koje ima *metafizičku* dimenziju: „Kakav je to svet (univerzalizovane maksime)“? Kategorički imperativ nas upućuje na to da zamislimo svet u kojoj maksima koja se ispituje *već važi* kao univerzalni prirodni zakon, i postavlja pitanje: kakav je to svet. Kategorički imperativ je, dakle kriterijum odabira ili procene *maksima* (=subjektivnih principa delanja). U ovoj proceni bitno je ono što je *naumljeno*, a ne posledice koje će faktički biti proizvedene.

Rasprava o Kantovoj filozofiji morala iznedrila je nepregledno more literature. Veliki deo te literature odnosi se baš na to *kako* se i *na šta* sve moralni zakon primenjuje. Čini se da u toj raspravi metafora kompasa, koja se u komentarima Kantove etike ne pojavljuje baš često, može biti od pomoći. Moralni kompas, naime, to je suština Kantove ideje služi kao pokazivač pravca, orijentir. Sada na umu treba imati dve stvari. Prvo, nijedan kompas nije nepogrešiv. I drugo, čovek mora da *delati*, a ne samo da se neprekidno „orijentiše“. Zapravo, često prisutna slika kantovskog delatnika koji neprekidno „primenjuje“ kategorički imperativ je potpuno pogrešna. Često prisutna teza da Kant podrazumeva da „kompas“ moramo koristiti uvek kada o bilo čemu odlučujemo ili bilo kakav postupak procenjujemo zapravo nema uporišta u Kantovim

jasnim ilustracijama. Osim toga, slobodno se može reći, niko na cilj ne stiže neprekidno zureći u bilo kakav „kompas“. Naravno, važno je, orijentacije radi, da kompas uvek imamo „pri ruci“ – da na njega pogledamo *onda kada treba*. A on je – i to je Kantova poenta – baš zato što je „umskog porekla“ i aprioran, uvek na raspolaganju.

Onora O’Nil (Onora O’Neill), savremena interpretatorka Kantove filozofije morala, ukršta metaforu kompasa sa jednom drugom koju je kasnije upotrebio Kantov teorijski antipod Džon Stjuart Mil (O’Neill 1989: 134). Govoreći o ulozi *pravila* u moralu, Mil kaže da su nam u plovidbi „morem života“ neophodna uputstva. U drugom poglavlju svog *Utilitarizma* on tzv. „sekundarna“ moralna pravila poredi sa uputstvima za pomorsku navigaciju (tzv. *Nautičkim almanahom*). Ako moreplovac sledi uputstva iz *Almanaha* – stići će na cilj, ne pitajući se pritom na svakom koraku tog puta o složenim pitanjima astronomije i proračuna putanje. (Neće mu naročito biti potreban ni „kompas“.) Slično ovom moreplovcu, koji se na plovidbu zaputio naoružan uputstvima iz *Almanaha*, tako i čovek „plovi morem života“ naoružan odgovorima na „uobičajena pitanja o tome šta je ispravno a šta nije“ (Mill 2001: 5.1; up. Cekić 2019: 168–9).

Milova metafora pogodna je za razjašnjenje jer se čini da sugerise da mi „plovimo morem života“ naoružani nekakvih opštim nautičkim uputstvom koje možemo upotrebiti *onda kada* nam orijentacija zatreba. Slično tome, svest o moralnom zakonu ne mora uvek biti neposredna – ljudi prepoznaju dužnosti i bez neposrednog „testiranja“ maksima, a kroz život se kreću i bez neprestanog osvrtnja na kategorički imperativ. Međutim, *onda kada* nam je potrebna orijentacija, „kompas“ nam je na raspolaganju.

Činjenica da Kant kaže da postoji samo jedan moralni zakon (kategorički imperativ) ponekada izaziva nedoumice. Naime, kao što smo naglasili, Kant otpočinje svoju argumentaciju analizom obične moralne svesti. Ta svest vrlo često podrazumeva postojanje *raznovrsnih* moralnih pravila. Stoga bi Kantovo insistiranje da je moralni zakon – kategorički imperativ – uprkos različitim formulacijama, jedinstven, moglo izgledati čudnovato ili bar rigidno. Međutim, Kant zapravo nigde ni ne poriče mnogostrukost „moralnih pravila“. Štaviše, on *podrazumeva* njihovu mnogostrukost. Pa ipak, Kantov stav takođe jeste da je *moralni zakon* samo jedan. Šta to tačno znači?

Ovde od pomoći može biti razjašnjenje Kantove tehničke terminologije. Za Kantu, često korišćeni termin *pravila* (*Regeln*) je „generički“. „Pravilo“ u ovom smislu ili opisuje ili propisuje neku regularnost, u fizičkom ili „društvenom“ svetu – svejedno je. Pravila u ovom smislu mogu važiti i lokalno i kontingentno – mogu dopuštati izuzetke. Za razumevanje Kantove filozofije morala svako je ključan je izraz *zakoni* (*Gesetze*). Za njih bismo mogli da kažemo da su to pravila koja „opšte i nužno“, tj. *univerzalno*. (V. G 4.416, 420; ZMM 53, 58; KpV 5.33–4, KPU 57–58). Zakoni po svojoj prirodi *ne dozvoljavaju izuzetke*. Oni su „objektivni“ i „neuslovljeni“, tj. ne zavise od iskustva. Kao što je poznato, Kant je saglasan sa Hjumom (Hume) da se opšti i nužni „zakoni“ u ovom smislu ni u prirodi *ne mogu izvesti iz iskustva*. Pa, ipak,

sama zamisao zakona koji važi „opšte i nužno“ (tj. *bez izuzetaka*) je očigledno prisutna u umu. Zato Kant, za razliku od Hjuma, smatra da se pravila koja važe „opšte i nužno“ (=zakoni) moraju otkriti apriorno, tj. čistim umom. Samim tim, oni su i nužno „čisti“ (što kod Kanta znači: neempirijski).

Konačno, u ovoj katalogizaciji Kantovih pojmova koji se odnose na različite vrste „pravilnosti“, valja napomenuti i termin *principi* (*Prinzip*). Kant ovim izrazom uglavnom obeležava pravila koja mogu imati i empirijski element. Primer pravila su „maksime“.

Moral je zasnovan na samoj zamisli *zakonitosti*, a ne na empirijskim „pravilima“ ili „principima“. Moralni zakon je *jedan* (kategorički imperativ) i on je manifestacija „forme zakona“, tj. same zamisli pravila koje ne dopušta izuzetke. Kategorički imperativ, videćemo top, se zapravo, *kao kriterijum valjanosti*, primenjuje na posebnu vrstu *principa* (dakle, pravila koja imaju i empirijski sadržaj) – na „maksime“. „Maksima“ je za Kanta „subjektivni princip htenja“, tj. (G 4.401; ZMM 27), ali i „subjektivni princip postupka“ (G 4.421, 425, 429; ZMM 60, 68, 73). Ova terminološka nedoslednost ne treba ovde da nas posebno zbuni to što on za karakterizaciju „maksime“ koristi dva različita izraza – „princip htenja“ i „princip postupka“. „Htenje“ je, naime, isto što i volja, a za Kanta *nema volje koja nije usmerena na delanje*, tj. postupanje (postupke). „Maksime“ su, dakle potencijalni „principi“ koji vode naše postupke. To znači da je svaka *relevantna* „maksima“ bar potencijalni kandidat za moralno pravilo. Maksime nisu samo puko „zamišljanje“ jer volja mora biti aktivno usmerena na ostvarenje cilja i procenjivanje odnosa sredstvo/cilj.

Rasprava o maksimama je predmet ekstenzivnih tumačenja o kojima i danas nema opšte saglasnosti. Literatura o Kantovim maksimama je ponekada toliko obimna i tehnička da je prilikom izlaganja Kantovih osnovnih zamisli oslanjanje na „klasična tumačenja“ postalo neophodno. Zato ćemo sada, na osnovu nekoliko savremenijih „standardnih“ interpretacija, najpre razmotriti šta sve izraz „maksima“ može značiti.

Jedan od poznatijih savremenih istoričara etike, Šnivind (Schneewind) smatra da Kantove maksime treba razumeti kao planove ili namere, moguće je i „planove za svaki slučaj“, bilo posebne ili manje-više generalne, koji obuhvataju i delatnikove subjektivne razloge za postupke u skladu sa njima. On kaže: „Maksima je subjektivan plan postupanja koji obuhvata delatnikove razloge za postupanje, kao i dovoljan nagoveštaj koje postupke razlozi nalažu. Kada smo u potpunosti racionalni, mi, znajući sopstvene okolnosti, postupamo kako bismo postigli određeni cilj, uz svest da smo pod nekim uslovima spremni da svoje planove promenimo. Celovita maksima... sve ovo čini eksplicitnim“ (Schneewind 1992: 318–9). Svoje viđenje, Šnivind dalje razjašnjava: „Kada koristimo kategorički imperativ... mi pretpostavljamo da ispitujemo maksimu koja utelovljuje delatnikove izvorne razloge na osnovu kojih se postupak usmerava, a ne irrelevantnosti... kojima bi kategorički imperativ dopustio da se provuku“. (Schneewind 1992: 321). Jedna od poznatijih savremenih interpretatorki Kantove etike, Barbara Herman, u sličnom tonu kaže da „maksima treba da obezbedi opis

postupka... kao namerne voljne aktivnosti koja je započeta radi ostvarenja nekog cilja... Opisi nekog postupka su... dovoljni za opravdanje postupka sa delatnikove tačke gledišta. Uzajamno, nijedan opis ne može biti uključen u maksimu ukoliko se ne uklapa u delatnikovu zamisao postupka kao nečega što se hoće.“ (Herman 1993: 144). Konačno, u sličnom tonu rasuđuje i kantovski orijentisana Onora O’Nil. Za nju je „kategorički imperativ test... prihvatljivosti postupaka“, test koji podrazumeva da delatnik uvek „postupa u skladu sa maksimumom“, pa se zato i ne „prepušta „refleksima i reakciji“ (O Neill, 1989, 83) Maksime su, dakle, odraz autentične orijentacije delatnika koja je racionalno usmerena, bez obzira na to da li je maksima moralno prihvatljiva ili ne. Ako bismo potražili zajedničku nit u svim ovim određenjima „maksima“, verovatno bismo mogli da zaključimo da maksima treba da pruži jasan načelan i opšti odgovor na pitanje: „A šta ti to (nameravaš da) (u)radiš?“

Sve navedene interpretacije pojma „maksime“ imaju zajedničko jezgro koje se sastoji u uverenju da bez maksima nema ni postupka. U ovom svetlu, Kant sve postupke vidi kao nužno „vođene maksimumom“, a samim tim i razlozima. To znači i da sve što čovek svesno radi jeste postupak, pa „nehata“ i nema. Dženifer Uleman (Jennifer Ulleman), takođe savremena komentatorka Kantovog dela, ovakvo gledište sažima u tezu prema kojoj su „ljudski postupci ’od vrha do dna’¹⁶ određeni razlozima“. To dalje znači: „Kada se ovo kaže, to znači da, strogo govoreći, postupci ni u jednoj tački nisu striktno diktirani ’sirovim’ mehanizmima. Naši postupci ponekada nisu preduzeti na osnovu najboljih razloga, ali su uvek, onoliko koliko su uopšte postupci, preduzeti na osnovu nekih razloga... Sve vreme, tu je postupak, a ne puko ponašanje. Nešto u nama preuzelo je na sebe i odobrilo osnove za zakone i postupke“ (Uleman 2010: 35–6).

Kako radi kompas – uloga dve vrste protivrečnosti

Iako u literaturi još nije postignuto jedinstvo u pogledu toga šta su to tačno maksime, pa sledstveno tome, ni šta je sve mogući predmet procena kategoričkog imperativa kao „moralnog kompasa“, ipak je manje-više jasno kako bi ovaj mehanizam trebalo da radi. Najkraće rečeno, nemoralne maksime su, otvoreno ili prikriveno, samoprotivrečne. One neće proći „test“ kategoričkog imperativa jer će se, na ovaj ili ona način, okrenuti protiv same sebe. Evo i Kantovog originalnog razjašnjenja:

Neke su radnje takve da se njihova maksima ne može bez protivrečnosti čak ni zamisliti kao opšti prirodni zakon, kamoli da se može još i *hteti* da *bi trebalo* da postane takav zakon. U slučaju drugih radnji, doduše, ne nalazimo ovu unutrašnjju

16 Ovo je izraz Barbare Herman (V. Herman 1993: 229).

nemogućnost, ali je ipak nemoguće *hteti* da se njihova maksima uzdigne do opštosti prirodnog zakona, jer bi takva volja, protivrečila samoj sebi. Lako se vidi: da prva vrsta radnji protivreči strogoj ili užoj (nepopustljivoj) [= „savršenoj“] dužnosti, a druga vrsta radnji protivreči samo široj (zaslužnoj) [= „nesavršenoj“] dužnosti. (G 4.424; ZMM 65).¹⁷

Jasno je da Kant i ovde sugerise da moralni zakon treba zamisliti po obrascu prirodnog zakona. Jasno je i zašto: nesporno je da prirodni zakoni ne dozvoljavaju izuzetke. Pa ipak, na prvi pogled može izgledati nejasno zašto nam ta analogija treba. Stvar je prilično prosta: zbivanje koje protivreči prirodnim zakonima je ili nemoguće ili je čudo. Logički gledano, između univerzalnog zakona i iskaza kojim bi se tvrdilo ono što on ne dopušta, postojala bi logička protivrečnost. Recimo tvrdnja da nešto bez uzroka „lebdi“ protivreči zakonu gravitacije. Zabrana neprotivrečnosti leži u pozadini „zakonitosti“ kao takve. Nije moguće da jedno pravilo ujedno i važi i ne važi. Budući da kategorički imperativ zapravo nije ništa drugo nego *čista forma zakona* (tj. sama univerzalnost, nedopustivost izuzetaka) – ali pod pretpostavkom slobode – slične relacije važe i u moralu. Ako pokušamo da zbog nekog, kantovski rečeno, „materijalnog“ cilja (uglavnom na osnovu „podsticaja“ čulnosti) u opšti princip (tj. „maksimu“) ugradimo *izuzetke*, nužno ćemo se suočiti sa protivrečnošću.

Maksima se može okrenuti protiv sebe na dva načina. Jedna od tih protivrečnosti „ne može se zamisliti“, druga se „ne može hteti“. Uobičajeno je da se prva vrsta kontradikcije na koju Kant cilja označava terminom „kontradikcija u zamisli (ponekada i: pojmu)“, dok je za drugu vrstu rezervisan termin „kontradikcija u volji (ili htenju)“. Pogledajmo šta bi ovo moglo da znači. U razjašnjenju ove dve vrste kontradikcija ćemo se poslužiti interpretacijom koju nudi Onora O’Neill, a koja se danas ubraja u „klasične“ (V. O’Neill 2013: 26–7).

Kontradikciju u zamisli (pojmu) kategorički imperativ razotkriva tako što pokazuje da izvesne principe ne mogu *koherentno* da usvoje svi pojedinci. Kontradikcija u zamisli javlja se kada se maksima ne može hteti kao univerzalni zakon zato što se prihvatanje sredstava koje vode cilju i prihvatanje konsekvenci „htenja“ koje maksima izražava protivreče jedna drugom. U ovoj kontradikciji mnogi vide *čistu logičku protivrečnost*: sredstva protivreče ciljevima, pa je takav svet jednostavno *nezamisliv*.

Kada se primeni na maksime ciljeva ili politika, kategorički imperativ u „formuli univerzalnog zakona“ može pokazati i nešto što Kant naziva *kontradikcijom u volji*. Svet u kome su takve maksime univerzalno prihvaćene nije nezamisliv. Primera radi, Kant prihvata da mi koherentno možemo da zamislimo svetove u kojima nema dobročinstva, iako dobročinstvo jeste dužnost. Međutim, za racionalna bića, koja znaju da će im pri ostvarivanju sopstvenih ciljeva biti potrebna biti potrebna pomoć drugih, nije instrumentalno racionalno zanemariti ni dobročinstvo ni razvitak sopstvenih po-

17 Reči u uglastim zagradama radi razjašnjenja dodao N. C.

tencijala. Ako učine tako, oni zanemaruju ili zapostavljaju uslove koji će – moguće često – biti nužni prilikom njihovog sopstvenog ostvarenja ciljeva. Zbog toga je takva maksima oličenje „kontradikcije u volji“ – praktičke protivrečnosti.

Čak i u popularnijoj filozofskoj literaturi, u poslednje vreme sve su prisutnije interpretacije prema kojima suštinske razlike dve kontradikcije koje navodno proističu iz, sada već pomalo starinski rečeno, dve vrste „univerzalizacije“ (*logičke i praktičke*) zapravo i nema. Prema ovom gledištu, svaka nemogućnost „univerzalizacije“ se svodi na *nemogućnost htenja* nemoralne maksime, tj. „kontradikciju u volji“ (V. Korsgaard, 1996: 77–105, Driver 2013: 89). U tom smislu, treba razumeti i tendenciju u savremenoj literaturi o Kantovoj filozofiji morala da se obe vrste protivrečnosti tretiraju kao da imaju prvenstveno praktički značaj. Ova interpretacija svakako ima smisla jer je Kant u filozofiji morala, iako koristi termin „moralno saznanje“, ipak prvenstveno zainteresovan za delanje a ne za saznanje. Zajednička nit obe vrste protivrečnosti je svakako nesporna i prvenstveno praktička: postizanje cilja u „svetu nemoralne maksime“ *nije moguće*.

Primer za kraj: paradigmatični slučaj lažnog obećanja

Iako je poslovično škrt na primerima, Kant ipak pruža jasne ilustracije načina funkcionisanja kategoričkog imperativa kao „moralnog kompasa“. On u *Zasnivanju* (ali i u *Kritici praktičkog uma*, recimo) kao primer dužnosti obično koristi jednostavan primer zabrane davanja lažnog obećanja, u širem smislu: zabrane laganja. Ako uhvatimo smisao Kantovog razjašnjenja zašto ne treba lagati, verovatno smo na putu i da shvatimo samu osnovu Kantovog „zasnivanja (metafizike) morala“.

U raznolikim komentarima *Zasnivanja metafizike morala*, obično se navodi kako Kant primer zabrane davanje lažnog obećanja koristi kao ilustraciju jedne od četiri vrste dužnosti – savršene dužnosti prema dugima. Međutim, sam primer lažnog obećanja ima veći značaj od puke ilustracije jedne vrste dužnosti. On u *Zasnivanju* (a i drugde) predstavlja *paradigmu dužnosti uopšte*. Kant je retko šta napisao slučajno i nehatno. Zato činjenica da zabranu laganja (u raznim oblicima i kontekstima) u svojim spisima pominje ubedljivo najčešće ukazuje na to da je on zaista smatra paradigmom dužnosti. (V. npr. G 4.389, 402–3, 419, 422, 429; ZMM 8, 30–32, 57–58, 62–3, 75).

Zašto Kant davanje lažnog obećanja koristi kao primer kršenja dužnosti? Naprosto zato što se on oslanja uverenje prema kojem postoje postupci koji su apsolutno (ali i za „običnu moralnu svest“ neposredno jasno) zabranjeni, *ma kako* formulisali maksimu na osnovu koje delamo. Primer lažnog obećanja može poslužiti kao najjasniji neposredni uvid u sam pojam dužnosti koju „svakodnevna moralna svest“ ima – svest o *apsolutnoj moralnoj zabrani*.

Možda je najbolje sada objašnjenje zašto ne treba lagati prepustiti samom Kantu:

Neka se postavi, na primer, pitanje: Smem li ja, nalazeći se u nevolji, da nešto obećam, sa namerom da to obećanje ne održim? Ja ću ovde lako uočiti razliku između značenja koja postavljeno pitanje može da ima; naime, da li je razborito¹⁸ davati lažno obećanje, i, da li je davanje lažnog obećanja u skladu sa dužnošću. ... Uskoro mi postaje jasno da jedna takva maksima za osnovu uvek ima samo posledice koje zabrinjavaju. Dakle, nešto je sasvim drugo biti iskren iz dužnosti nego biti iskren iz strahovanja od štetnih posledica. U prvom slučaju, zamisao određenog postupka već sama po sebi za mene sadrži zakon. U drugom slučaju, ja se pre svega moram osvrnuti na drugu stranu kako bih video koji efekti po mene s njom mogu biti povezani. Jer, ako odstupim od principa dužnosti, sasvim je sigurno da je to rđavo; izneverim li pak svoju maksimu [praktičke] mudrosti, to ipak za mene može ponekad da bude veoma korisno, premda je naravno sigurnije da ostanem pri njoj. Da bih se međutim na najkraći, a ipak istinit način obavestio o tačnom odgovoru na ovaj problem (da li jedno lažno obećanje odgovara dužnosti), samom sebi postavim pitanje: Da li ću se zadovoljiti time što bi moja maksima (da se lažnim obećanjem izvučem iz neprilika) trebalo da važi kao neki univerzalni zakon (za mene kao i za druge); i da li bih samom sebi mogao da kažem: svako može da daje lažna obećanja, ako se nalazi u neprilici iz koje na drugi način ne može da se izvuče? Tako ću ubrzo uvideti da ja, doduše, mogu hteti laž, ali da ni u kom slučaju ne mogu hteti zakon da treba lagati; jer prema takvom zakonu apsolutno se ne bi mogla činiti ikakva obećanja, pošto je besmisleno da svoju volju u pogledu svojih budućih postupaka najavljujem onima koji mi u takvu izjavu ne bi poverovali, ili, bi mi se, ako bi mi ipak brzopleto poverovali, odužili istom monetom, pa bi moja maksima, čim bi postala opšti zakon morala samu sebe da razori. (G 4.402–3; ZMM 30–1)

Na početku, kratko objašnjenje. „Kontradikcija u zamisli“ u ovom primeru ogleđa se pre svega (ovo, videćemo, nije jedino objašnjenje) u sledećem. Kada bi maksima davanja lažnih obećanja (kad zatreba) postala univerzalni zakon – svi bi *unapred* znali za nju, kao što svi znaju i za (bar bazične) prirodne zakone. (Ne postoje „tajni prirodni zakoni“.) Na to Kant misli kada pominje da je „besmisleno svoju buduću volju najaviti onima koji mi ne bi poverovali“. (Naravno da ne bi poverovali jer bi znali da će biti prevareni.) To što Kant posle dodaje i „oduživanje istom monetom“, tj. vraćanje „milo za drago“ deluje kao empirijski dodatak – unošenje procena konkretnih posledica. Međutim, Kant zapravo nigde nije ni rekao da su *pragmatički* (ili „prudencijalni“) argumenti zabranjeni, već samo da oni ovde nisu *faktički* već imaju formu misaonog eksperimenta. U konkretnom slučaju, svet praktikovanja lažnog obećanja radi dobiti bi, naprosto, bio takav da bi se svako svakom „oduživao istom monetom“, pa bi zato i bilo vrlo naivno očekivati da se nameravani cilj (dobit) postigne nameravanim sredstvom (lažnim obećanjem).

18 U smislu praktičke mudrosti i efikasnosti. Prim. N. C.

Kant na drugom mestu, opet na primeru lažnog objašnjenja, nudi malo izmenjenu zamisao „kontradikcije u zamisli“. Evo tog pasusa:

Neko drugi, pritisnut nevoljom, uzme novac na zajam. Pritom, on dobro zna da neće biti kadar da pozajmljeni novac vrati, ali takođe i uviđa da mu niko ništa neće pozajmiti ako čvrsto ne obeća da će pozajmljeni novac vratiti u određeno vreme. On želi da takvo obećanje da. Pa ipak, ima i još toliko savesti da postavi sebi pitanje: „Zar nije nedopustivo i protivno dužnosti da se čovek na taj način izvuče iz nevolje?“ Ako pretpostavimo da se taj čovek ipak na to odluči, onda bi njegova maksima delanja glasila: „*Ako smatram da sam u novčanoj nevolji, onda ću ja novac pozajmiti i obećati da ću pozajmljeni novac vratiti, iako znam da to neću nikada učiniti.*“¹⁹ Taj princip samoljublja ili vlastitog koristoljublja možda se može izmiriti sa mojim celokupnim budućim blagostanjem, ali postavlja se pitanje: „Da li je to ispravno?“ Tako ću ja ću ono što od mene očekuje samoljublje preinačiti u univerzalni zakon, pa ću pitanje postaviti na sledeći način: „Kako bi stvar stajala kada bi moja maksima postala univerzalni zakon?“ Tada odmah uviđam da ta moja maksima nikada ne može da važi kao opšti prirodni zakon, i da kao takva ne može biti u saglasnosti sa samom sobom, već da nužno mora protivrečiti sama sebi. Jer, univerzalnost zakona po kojem svako ko smatra da se nalazi u nevolji može da obeća sve što mu padne na pamet, uz predumišljaj da dato obećanje neće da održi, učinila bi nemogućim i obećanje i svrhu koju dotični njime hoće da postigne, jer niko ne bi verovao da mu je nešto obećano, već bi se na svaku takvu izjavu nasmejao kao na prazan izgovor. (G 422–3; ZMM 63–4).

Šta ovde znači da bi maksima lažnog obećanja „onemogućilo i samo obećanje i svrhu“? Ponovimo još jednom, primer lažnog obećanja je ilustracija „protivrečnosti u zamisli“. (U starijoj literaturi ispitivanje postojanja ove vrste kontradikcije naziva se „logičkom univerzalizacijom“.) Interpretacije razloga zašto bi davanje lažnog obećanja bilo „kontradikcija u pojmu“ su različite. Bez posebne pretenzije na obuhvatnost, one se mogu svesti na četiri.

Prvo, „obećanje koje *podrazumeva* mogućnost kršenja“ je protivrečnost na nivou samog značenja – „obećanje“ koje ne *podrazumeva* ispunjenje uopšte nije obećanje.

Drugo objašnjenje sledi iz prvog: kade bismo dopustili da se „obećanjem“ nazove i lažno obećanje, onda se više ništa ne bi moglo ni da računa kao *stvarno* „davanje obećanja“ jer bi se *oprečni* postupci nazivali istim imenom.

Treće, u takvom svetu, kao što smo videli, nameravana *svrha* (cilj, u ovom slučaju: dobit) bi bila onemogućena jer bi svi ionako *unapred znali* da će biti prevareni („maksima lažnog obećanja“ *već važi* kao opšti zakon!) pa bi se, Kako Kant to kaže, „na svaku takvu izjavu nasmejao kao na prazan izgovor“ (G 4.422, ZMM 63). Slede-

19 Naš kurziv.

či ovaj trag, verovatno najpoznatiji interpretator Kantove etike na engleskom govornom području Pejtn (Paton) dodatno se poziva na Kantovu zamisao prirodne teleologije: „Organ“ (sredstvo) mora biti adekvatan svrsi.“(Paton 1947: 153)

Četvrto i konačno, sama mogućnost lažnih obećanja direktno zavisi od „pravih obećanja“. Kada „pravih“ obećanja ne bi bilo, ne bih mogao da lažnim obećanjem pokušam da postignem cilj.

Ono što se ne može neprotivrečno zamisliti ne može se ni hteti, pa zato „protivrečnost u zamisli“ neminovno vodi i „kontradikciji u volji“. Imajući sve ovo u vidu, jasno je da niko lažnim obećanjem u „svetu maksime lažnih obećanja kao zakona“ ne bi ni mogao nikoga da prevari, pa takav postupak ne bi ni vodio „svrsi“, tj. „prevarnoj dobiti“. Posebno ispitivanje postojanje „kontradikcije u htenju“ (ponekada se naziva „praktičkom univerzalizacijom“) ovde nije ni potrebna. Logička protivrečnost, naime, nužno povlači praktičku nemogućnost.

Nenad Cekić
 Filozofski fakultet
 Univerzitet u Beogradu

Literatura

- Cekić, Nenad (2018). „Šta ako svi učine isto: Mil i utilitaristička generalizacija“, *Theoria* 61/1, 117–30.
- Cekić, Nenad (2019). *Filozofija morala Džona Stjuarta Mila* (Novi Sad: Akademski knjiga)
- Driver, Julia (2007). *Ethics: The Fundamentals* (Oxford: Blackwell).
- Herman, Barbara (1993). *The Practice of Moral Judgment* (Cambridge Massachusetts: Harvard University Press).
- Kant, Immanuel (1902ff.) *Kant's gesammelte Schriften* (KGS), herausgegeben von der Deutschen/Königlichen Preussischen Akademie der Wissenschaften, 29 vol (Berlin: Walter de Gruyter et al.). Pojedinačna dela su označena uobičajenim skraćenicama: A i B za prvo i drugo izdanje *Kritik der reinen Vernunft*, G *Grundlegung zur Metaphysik der Sitten*, KpV *Kritik der praktischen Vernunft*, a potom su citirana na osnovu rednog broja toma i strane. Korišćeni su i sledeći prevodi Kantovih dela na srpski jezik: KPU *Kritika praktičkog uma* (1990), prev. Basta, D. N. (Beograd: BIGZ); *Kritika čistoga uma* KČU (2003), prev. Popović, N. M (Beograd: Dereta); *Zasnivanje metafizike morala* ZMM (2004), prev. Popović, N. M. (Beograd: Dereta).
- Korsgaard, Christine (1996). „Kant's Formula of Universal Law, in *Creating the Kingdom of Ends* (Cambridge UK: Cambridge University Press).
- Mill, John Stuart (2001). *Utilitarianism* (Indianapolis: Hackett).
- O' Neill Onora (1989). *Construction of Reason* (Cambridge UK: Cambridge University Press).
- O' Neill, Onora (2013). *Acting on Principles* (Cambridge UK: Cambridge University Press).
- Paton, H. J. (1947). *The Categorical Imperative*, (London: Hutchinson).

- Platon, „Menon“, u: *Dijalozi* (1970), prev. Albin Vilhar (Beograd: Kultura).
- Schneewind, J. B. (1992). “Autonomy, Obligation, and Virtue”, in Paul Guyer (ed.), (Cambridge UK: *Cambridge Companion to Kant*), 309–341.
- Silber, John (2012). *Kant’s Ethics* (Boston/Berlin: De Gruyter).
- Sullivan, Roger J. (1994). *An Introduction to Kant’s Ethics* (Cambridge UK: Cambridge University Press).
- Ulleman, Jeniffer K. (2010). *An Introduction To Kant’s Moral Philosophy* (Cambridge UK: Cambridge Univesrity Press).

Nenad Cekić

What Does Kant’s ‘Compass’ Show? (*Summary*)

In this article, the author points to a somewhat neglected Kant’s metaphor – a metaphor of the “moral compass.” The idea of a “moral compass” is nothing more than the concept of the moral law itself as a “categorical imperative.” The author suggests that this simple metaphor points to two things that are often forgotten in the interpretation of Kant’s ethics. Firstly, Kant believes that moral knowledge is available literally to everyone. Secondly, the path of acquiring knowledge in morality differs from the path of moral knowledge in Kant’s general epistemology. Finally, the author, for example, offers an explanation of the mechanism of “moral compass.”

KEYWORDS: moral compass, moral law, categorical imperative, moral knowledge